

גבי זלדין

לשורשו של 'הזיכרון היהודי' – דיון לשוני-אנתרופולוגי

(1) מבוא

נושא 'הזיכרון היהודי' עומד בשנים האחרונות בלב הדיון האינטלקטואלי היהודי. שאלות כגון: האם קיים בכלל 'זיכרון יהודי' קולקטיבי? ואם כן, מה הם תכניו של זיכרון זה? כיצד מעוצב הוא במהלך הדורות? כיצד משפיע זיכרון זה על זיקתו של היחיד לקולקטיב? ובאיזה אופן צריכים אנו לקבל את מרותו עלינו? – מעלים בהקשרים שונים סוציולוגים, פילוסופים, היסטוריונים וחוקרים מענפי מדע אחרים העוסקים בעם-ישראל.¹

מבלי להיכנס לכל פרטי הדיון ביחס להגדרות השונות הניתנות למושג 'הזיכרון היהודי' – הנתפס בעיניי בהקבלה לתפקיד הזיכרון בהוויית האדם היחיד, כבסיס ותשתית לתודעתו העצמית של עם ישראל, ולצורך הצבת הגדרת עבודה בסיסית – נסתייעתי במחקרו של פרופ' עמוס פונקשטיין.²

בהתאם לתפיסה זו, הזיכרון הקולקטיבי הוא מסגרת גמישה המכילה מערכות של: מושגים לשוניים, סימנים, סמלים, מנהגים, נימוסים, מועדי זיכרון, שמות מקומות ואישים, מצבות ומרכזי פולחן, טקסים, תדמיות סטריאוטיפיות ועוד. מושגים וסמלים אלה, הנוצרים והמתפתחים באמצעות הגותם, פועלים ויצירתם של יחידים וקבוצות מהקולקטיב במהלך ההיסטוריה, מוזרמים באופן דינמי אל הזיכרון הקולקטיבי, ונשמרים בו בהתאם לרמות השונות של חשיבותם. ישנן מערכות של מושגים וסמלים הנשמרות במרכז התודעה הלאומית, והן שיוצרות את הזרם המרכזי בתרבות הלאומית, ולעומתן ישנן מערכות הנדחקות אל השוליים ומסומנות כ'תת-תרבויות'.

בכל דור ודור נמצא סוכני תרבות, יחידים וקבוצות, הפועלים לעצב ולהעלות אל מרכז הזיכרון הקולקטיבי מושגים ותכנים התואמים יותר לדעתם, או לדחוק לשוליים, לתהום השכחה, תכנים וזיכרונות אחרים.

מעוף ומעשה מס' 6, תש"ס – 2000

המקרא, יותר מכל טקסט אחר, שימש לאורך הדורות כמקור שעליו נשענו סוכני התרבות בישראל לצורך שאיבה ועיבוד של מושגים ותכנים, ולדירוג חשיבותם קודם להטמעתם בזיכרון היהודי.
את מושגיו ואת תכניו הרעיוניים ביקש המקרא לקבע בזיכרון העם בשתי דרכים שונות:

- א. באמצעות **חזרה** על התוכן החיובי, הן ברמת הידיעה השכלית הנלמדת, בבחינת "ושננתם לבניך ודברתם בם" (דברים, ו, ז), והן ברמת המעשה, בקיום המצוות והמועדים: "והיה לך לאות על ירך ולזיכרון בין עיניך" (שמות, יג, ט), וגם: "והיה היום הזה לכם לזיכרון" (שם, יב, ז).
- ב. באמצעות **השכחת** תכנים שליליים, אליליים, שדבקו בלשון ובזיכרון הלאומי. את הפסוק: "תמחה את זכר עמלק מתחת השמים לא תשכח" (דברים, כה, יט),³ ניתן לפרש בדרך זו.

אחד מהשורשים הלשוניים היותר מעניינים להבנת תהליך התפתחותו של הזיכרון היהודי בראשיתו – בשלב היציאה מהרובד הפרה-מקראי לתקופה המקראית – ולהבנת תפקידה של הלשון העברית כגורם בעיצוב זיכרון זה, הוא השורש 'זכר' עצמו.

את חשיפת שכבות התוכן הקדומות של השורש 'זכר' אבקש לבצע באמצעות שתי צורות דיון שונות המשלימות זו את זו – הדיון הלשוני והדיון האנתרופולוגי.

(2) ניתוח לשוני לשורש 'זכר'

חשיפת המשמעויות השונות הגנוזות במילה העברית בכלל, והמקראית בפרט, לצורך הבנה והעברה של תכני היהדות, שימשה את סוכני התרבות בישראל לדורותיהם: "...לזאת יקרא אשה כי מאיש לקחה וגו' (בראשית, ב, כג). מכאן שנתנה התורה בלשון הקדש. רבי פינחס ורבי חלקיה בשם רבי סימון אמרי: כשם שנתנה תורה בלשון הקדש כך נברא העולם בלשון הקדש..." (בראשית רבה, יח, ז).⁴
ואולם, בשונה ממדרשי המילים שבמקרא, בספרות חז"ל או בקבלה, נתבע החוקר בימינו להציג בפני קוראיו את כלי הניתוח הלשוניים המשמשים אותו בעת חשיפת רובדי הלשון, ואת יכולת ההבחנה בין הצד העממי למדעי שבדיונו הלשוני. כיוון שכך, תיעשה חשיפת שכבות התוכן הקדומות של השורש 'זכר' בחלק זה של המאמר, באמצעות מספר כללים לשוניים מודגמים, המתאימים לשלב התפתחות לשוני ראשוני זה.⁵

א. משמעויות שונות לאותו שורש

למילים ולשורשים רבים בעברית יש יותר ממשמעות אחת, ולפרקים ניתן להאיר על מובן אחד מהמובן האחר.

חז"ל, במסגרת מדרשי 'אל תקרי', עשו שימוש חופשי באפשרות זו, כמו למשל במדרש הבא: " ~ והמכתב מכתב אלהים הוא קרות על הלחת ~ (שמות, לב, טו), אל תקרא קרות אלא קרות, שאין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתלמוד התורה..." (אבות, ו, ב).

לשורש 'זכר' שני מובנים שונים, הקשורים היטב זה בזה: הראשון – כהשלמה המינית לנקבה, והשני – במובן של זיכרון.⁶

החומש עצמו, ודבר זה מעיד על קדמות השורש, מצביע בפנינו על הקשרים שבין שני מובנים שונים אלה של השורש 'זכר', וקשרים כאלה יש שניים:

א. הזכר המיני, המהווה במין האנושי את הגורם המפרה, הוא שנתבע להמשיך במחזוריות החיים, להשאיר לעצמו ולחברה זכר בצאצאיו.⁷

ב. הזכר המיני בישראל הוא זה שנדרש לדעת ולשאת את תוכני הזיכרון הדתי והלאומי, בבחינת "ושננתם לבניך".

ב. חילופי הגאים הקרובים בצלילם

בשפה העברית נמצא שורשים שונים, הנבדלים זה מזה בהגה חילופי, אך הקרובים זה לזה מאוד מהבחינה הרעיונית. קירבה רעיונית זו מצביעה על האפשרות לקיום מקור ראשוני משותף לשורשים השונים.

כזה הוא למשל החילוף הרווח בין ה-ש ל-ס (שב – סב, סכל – שכל).

במדרש החז"לי הבא, החשוב לענייננו גם בשל עיסוקו בשימוש בסימנים מוסכמים כתנאי לזכירת התורה, נעשה שימוש עממי בכלל זה: "...אמר רב חסדא: אין תורה נקנית אלא בסימנין, שנאמר: ~ שימה בפייהם ~. אל תקרי שימה אלא סימנה..." (עירובין, נד, ע"ב).⁸

במקרים שונים נוטה ה-כ, ההגה החלש ביותר בשורש 'זכר', להתחלף ב-ח. כך למשל במקבילה למשפט: "המפיל חבלי שינה", מקריאת השמע שעל המיטה, נמצא קטע מהגניזה ובו כתוב: "המתיר כבלי שינה".⁹

פחות שכיח מחילופי ה-כ ב-ח הוא החילוף שבין ה-כ ל-ק (למשל: כהה – קהה).

במקרה של השורש 'זכר', נמצא תופעה נדירה המרמזת אף היא על מרכזיות וקדמות שורש זה, של קשר רעיוני עמוק אל שני מובניו השונים של השורש 'זכר' גם מצד תוצרי חילוף ה-ח, בקבוצת שורשי: 'זרח' ('חוז' ו'חזר'), כפי שיובהר בסעיף הבא, וגם מצד תוצר החילוף -ק-, בשורש 'זקר'.¹⁰

את זיקת ה'זקר' ל'זכר' במובנו כזיכרון נציג בפרק האנתרופולוגי. להלן נצביע על בסיס הקשר שבין ה'זקר' ל'זכר' במובנו המיני, ולשם כך נשתמש בבת זוגתו המינית של ה'זכר' – הנקבה.

בדומה למושג 'זכר', כך גם למושג נקבה יש שתי משמעויות לשוניות: המשמעות הראשונה מייצגת את המין הנשי, שביחד עם המין הזכרי מהווה את האדם השלם. במשמעות השנייה, הנקבה משמשת למעשה כתיאור אנטומי לאבר-המין הנשי, בעוד שה'זקר' מהווה תיאור אנטומי לאבר-המין הזכרי.¹¹

ג. שיכול אותיות (מטאתסיס)

פעמים הרבה נמצא בעברית קירבה רעיונית רבה, או אפילו משמעות זהה, בין שורשים שסדר אותיותיהם התחלף. כך למשל במקרא: **כבש = כשב, עיף = יעף, אהב = אבה.**

גם השורשים המקראיים: 'זרח' ו'חרז', ואחיהם המאוחר יותר 'חזר', מאופיינים בקירבה רעיונית גדולה, בהצביעם שלושתם על דבר-מה ה'חוזר' על עצמו. לשורש 'זרח', הקדום ביותר משלושה שורשים אלה, מובן מחזורי מובהק הקשור לתנועת גרמי השמים: "...וזרח השמש ובא השמש ואל מקומו שואף זורח הוא שם..." (קהלת, א, ה).¹²

ה'חרוז', במובנו כתכשיט, צורתו עגולה ו'חוזרת' על עצמה, ובמקור – כנראה כחיקוי לגרמי השמים המקודשים. בשלב לשוני מאוחר יותר, בתקופת חכמי התורה שבעל-פה, קיבל ה'חרוז' משמעות של חריזה, כלומר חזרה צלילית המקלה על הזכירה.¹³

מכאן כבר מובן הקשר שבין קבוצת שורשי 'זרח' ('חרז', 'חזר') לשורש 'זכר' במובנו כזיכרון, שהרי – בנוסף לשותפות קבוצת שורשים זו עם ה'זכר' בהגאים החזקים ז', ר – ברור שהדרך היותר בדוקה לזכור דבר-מה היא באמצעות החזרה עליו. החזרה על הדבר מובילה בסופו של דבר לזריחתו, קרי להופעתו, בזיכרון.¹⁴ את הקשר שבין קבוצת שורשי 'זרח' לשורש 'זכר' במובנו המיני אציג בהמשך, בפרק האנתרופולוגי.

ד. ניגודה של המילה

לשם העמקת הבנת משמעויותיו החיוביות של שורש כלשהו, ראוי לבחון את ניגודו, אם יש כזה. למן המקרא ואילך משמש השורש 'שכח' כניגוד לשורש 'זכר'. בהפעלת כלל ב ('חילופי הגאים הקרובים בצלילס") על השורש 'שכח', נגיע לזיהוי: 'שכח' = 'שכך', ובהפעלת כלל ג ("שיכול אותיות") נגיע לזיהוי: 'שכח' = 'חשך'.

מאוד לא סביר להניח, שההקבלה המהופכת שקיימת בכל שלושת האגפים
מקורה במקריות בלבד:
'זכר' (והיפוכו) 'שכח'
'זקר' (והיפוכו) 'שכך'
'זרח' (והיפוכו) 'חשך'.

(3) סרטוט אנתרופולוגי-לשוני לראשית 'הזיכרון היהודי'

א. הרקע הפרה-מקראי

'הזיכרון היהודי' הנבדל צמח על רקע של מציאות אנושית-חברתית במזרח הקדום, שאין לתאר את ראשיתה במנותק מהיכולת האנושית לתפוס את **מחזוריות** הזמן **בזיכרון** שהונחל מדור לדור בשפה.

ואכן, למעשה, רק משהכיר האדם בהקבלה שקיימת בין **מחזור** תנועת גרמי השמים לתמורות בטבע המשפיעות עליו ועל סביבתו – כגון שינויי האקלים בעת חילופי העונות – ולמד לעשות בשינויים אלה לטובתו, רק אז נתאפשרה באמת תחילתה של החברה האנושית.

מידע קריטי זה לחברה האנושית, אודות **מחזוריות** הטבע, נקלט בשלב מסוים בתודעה האנושית והועבר מדור לדור, בידי אנשים שזכו בשל כך להילת קדושה, באמצעות **חזרה** ושינון במועדים המקודשים.

מועדים מקודשים אלה נקבעו – ודבר זה נכון כמעט לכל החברות האנושיות הקדומות – בפרקי הזמן הנובעים מזיקת מצב כדור הארץ ביחס לירח ולשמש: שעות המעבר בין החשכה לאור ומהאור לחשכה במהלך היממה, מועדי מולד הירח ומילואו; וארבעת פרקי השנה השמשית: היום הקצר בשנה, היום הארוך בשנה ושני ימי ההשתוות.

כך, למשל, שימשו ימי מלואו של ירח החלים בסמיכות לשני ימי ההשתוות כמועדים מקודשים במסופוטמיה, גם קודם לקביעתם ב'זיכרון היהודי' הנבדל כמועדי חגי פסח וסוכות.¹⁵

הדיון האטימולוגי בפרק הקודם בשורש 'זכר', ובשורשים הקשורים בו, מסייע לי בשלב זה לפיתוח הטענה כי השיטה הקדומה להעברת הידע שנצבר ב'זיכרון האנושי הקולקטיבי היתה באמצעות **החזרה** המילולית עליו במועדים הנובעים כתוצאה ממחזור תנועת גרמי השמים, ושמשמעות **שכחת** מועדים אלה נתפסה כאיום על התשתית החברתית האנושית החדשה.

ב. פרשת 'מגדל בבל' וראשית 'הזיכרון היהודי'

ההכרה בדבר חשיבות תפיסת הזמן באמצעות ידיעת **מחזוריות** תנועת גרמי השמים הובילה עם הזמן, בחברות אנושיות שונות, לכדי התפתחות האמונה והעבודה האלילית של גרמי השמים.

את השלב האלילי הפרה-עברי הזה מתאר המקרא במילים הבאות: "...ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים..." (בראשית, יא, א).

מובאה מקראית זו פותחת למעשה את הפרשה המרתקת של 'מגדל בבל' (שם, עד פסוק ט), האירוע שממנו ואילך מתחילה התבדלותם והתגבשותם החברתית והלשונית הנפרדת של בני משפחת אברהם.

הרבה נכתב על נושא 'מגדל בבל', אך על כמה דברים ישנה הסכמה רחבה למדי במחקר המודרני.

אין כמעט מחלוקת, למשל, כי אותו מגדל המזקק לשמים ('וראשו בשמים') שעליו מדובר, מגדל בבל, הוא הזקרת במקדש לעבודת הכוכבים של מרדוך בעיר בבל הקדומה.¹⁶

והנה כך, במקרא עצמו, מוצאים אנו את הקשר שבין הזיכרון האוניברסלי; השפה הפרוטו-עברית ('כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים'); עבודה האלילית של גרמי השמים והשורש זקק (=מגדל בבל).

מה בדיוק היתה אותה העבודה האלילית לגרמי השמים בזקרת, וכיצד היא מתקשרת לשורש העברי זכר יכולים אנו רק לשער, שהרי מחברי המקרא, המקור החשוב ביותר להבנת אותה תקופה, עשו כמיטב יכולתם להשכיח את העבודה האלילית.

סביר להניח כי עבודת האלים בזקרת התרחשה בשעת הופעתם, זריחתם, של גרמי השמים; שעבודה זו כללה ריטואלים מיניים (זקק – נקבה) שנועדו להבטיח את המשכיות החברה (בן זכר) ואת המשכיות מחזוריות תנועת גרמי השמים; ושבמקרים מיוחדים (למשל בעת ליקויי חמה או ירח) הוקרבו, במקום קורבנות מהחי, קורבנות אדם זכר בכור.¹⁷

בין יתר משתתפי העבודה האלילית בזקרת שבבבל, שעל פי המסורת נבנה על ידי נמרוד ["...אבל עובדי כוכבים אינן כן. נתתי גדולה לנמרוד אמר: הבה נבנה לנו עיר..." (חולין, פט, ע"א)],¹⁸ היו, יש להניח, גם בני משפחת אברהם: "...כה אמר ה' אלהי ישראל בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם תרח אבי אברהם ואבי נחור ויעבדו אלהים אחרים..." (יהושע, כד, ב-ג).¹⁹

את אחידות המין האנושי בזיכרונו האלילי ובלשונו המשותפת קוטעת על פי המקרא התערבותו של האלהים, המבלבל את שפת בני האדם ומפיצם על פני האדמה (שם, ט).

בסמיכות עניינים כלל לא מקרית לשבר, בזקרת מופיע הציווי האלהי לאברהם: "לך לך" (שם, יב, א).

הציות של אברהם לציווי אלהי זה מהווה את נקודת הראשית במסלול קיומו הנבדל של עם ישראל. מכאן ואילך נפרדים 'הזיכרון היהודי' והשפה העברית מתרבות **הזקרת** האוניברסלי האלילי.

כעת, במקום העבודה האלילית של גרמי השמים, הכרוכה בקורבנות אדם וריטואלים מיניים, שאותה יש לשכוח, נדרשים בני אברהם לעבוד בטהרה את האל בורא שמים וארץ.

בהדרגה, מוטען 'הזיכרון היהודי' בחוויות היחס שבין האל הבורא ועמו, כדוגמת חוויית יציאתם הפלאית של בני ישראל משעבוד מצרים האלילית והצלתם בידי האלהים: "...והגדת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור זה עשה ה' לי צאתי ממצרים, והיה לך לאות על ידך ול**זיכרון** בין עיניך..." (שמות, יג, ח-ט).²⁰

בזכר התכנים החדשים ובשמירתם נקשרת כעת התפתחותו של עם ישראל, וב**שכחתם** – החורבן והגלות.

הערות

- 1 וראו למשל לעמדותיהם של המתדיינים הרבים בנושא בספרם של אוחנה, ד' & ויסטריך, ר"ס, *מיתוס וזיכרון – גלגוליה של התודעה הישראלית*, הוצאת מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים, תשנ"ז, וגם בספר המעניין של: Zerubavel, Y. *Recovered Roots: Collective Memory and the Mythmaking in Israel*, Madison, 1995.
- 2 פונקנשטיין, ע', *תדמית ותודעה היסטורית ביהדות ובסביבתה התרבותית*, הוצאת עם עובד, תל אביב, 1991. וראו גם: ירושלמי, י"ח, *זכור*, הוצאת אפיקים עם עובד, תל אביב, תשמ"ח. (תרגום – ש' שביב).
- 3 לאגדה מעניינת בסוגיית אופן ניקוד המילה **זכר** בפסוק זה, ראו: בבלי, בבא בתרא, כא, ע"א-ע"ב.
- 4 במיוחד ייחסו המקובלים חשיבות מיוחדת: "...לרבדיה השונים של השפה, הנגזרים מהדיבור האלהי, ועמדו על האפשרויות השונות של פירוק השפה וצירופה מחדש לשם השגה חוזרת בפשט ובעומק הדברים בסוד וברז...". ר' אליאור, "תמורות במושג האל במחשבה היהודית", *יהדות חופשית*, אוק' 1997, מס' 11-12, עמ' 33. וראו גם בספרו של: היינמן, י', *דרכי האגדה*, הוצאות מאגנס ומסדה, ירושלים, 1974.
- 5 כמעט מיותר לציין שלא על כל מילה בעברית המקראית חלים כל, או אפילו חלק, מהכללים המפורטים להלן; כי רשימה זו של כללים היא חלקית בלבד ואת חובת השימוש בקונקורדנציות ובמילונים לשם הבנת משמעותן הקדומה של המילים ומקבילותיהן בשפות הזרות ומועד הופעתן בראשונה.
- 6 בלשנים רבים עמדו כבר על הקשר שבין שתי משמעויותיו השונות של השורש **זכר**, וראו רשימה אצל: Childs, B.S. *Memory and Tradition in Israel*, Yale University, Scm Press Ltd, London, 1962, pp. 9-10.

- 7 אמנם בתחילה הופנתה מצוות "פרו ורבו" לאדם, קרי – לזכר ולנקבה גם יחד (בראשית, א, כח), אך לאחר החטא בגן העדן הופנה ציווי זה לזכרים בלבד (שם, ט, א). כך גם הובן הדבר בהלכה, וראה לתשובת ר' חייא לבתו ברוריה, בבלי, יבמות, סה, ע"ב.
- 8 וראו בהקשר זה גם בספרו של הרב י"א וולף, *תורת הנפש באספקלריה תורתית*, בני ברק, תשל"א, עמ' קמב ואילך.
- 9 Menn, J. "Genizah fragments of the Palestinian Order of Service", *Hebrew Union College Annual*, II, p. 27.
- 10 תודה מיוחדת חייב אני לחברי, מר אשר פלשנר, על שהפנה את שימת לבי לנקודה זו.
- 11 ריה"ל, בהסתמכו על *ספר היצירה*, פג, מג-מד, עומד, במידה מסויימת, על נקודה זו בכותבו: "...כי אברי הנקבה הם אברי הזכר, אך מהפכים הם לצד הפנים..." *הכוזרי*, מאמר רביעי, כה.
- 12 ועמד על נקודה זו מ' בן-אלול: "...**זרח = חזר**... השמש זורחת כלומר היא חוזרת... מכיוון שהפועל זרח בעברית קדם לפועל חזר, ניתן לשער כי חזר התלמודי נגזר משורש זרח..." וראו: *איך למדתי עברית מפי חיות ועופות*, הוצאת דבר, תל אביב, תשכ"ה, עמ' 20–21.
- 13 מירסקי, א', "תחילתו של החרוז", *בהפיט*, הוצאת מאגנס, י-ם, תשנ"א, עמ' 302 ואילך.
- 14 קרוב לדיון זה: בלאו, י', "על מקורו של ~זכר=הזכיר, הוציא דבר בפיו~ ושימוש במקרא", *עיונים בבלשנות עברית*, הוצ' מאגנס, י-ם, תשנ"ו, עמ' 85–86.
- 15 *האנציקלופדיה המקראית*, הוצאת מוסד ביאליק, ערך "ראש השנה", כרך ז, עמ' 30; ערך "פסח", שם, כרך ו', עמ' 518.
- 16 שם, ערך "בבל", כרך ב', עמ' 30.
- 17 וראו למשל הפניה למקורות באנציקלופדיה המקראית, ערך "קרבן אדם", כרך ז, עמ' 251–253. מקור חז"ל אחד, *מדרש תנחומא* (ורשא), "ויצא" סימן יב, מזכיר הקרבת אדם זכר בכור והעלאת נשמתו בזיקה למשפחת **לבן**, בשעה שמקור אחר, *בראשית רבה* פרשה יא, מזכיר כבדרך אגב כי תופעת העלאת הנשמות נקראת: "מעלה זכורו!!".
- 18 אפשר שסוג עבודת הכוכבים – עבודת אל ה**ירח** – שנתקיימה במגדל בבל נרמזת לנו בפסוק: "...ויאמרו איש אל רעהו הבה נלבנה לבנים... ותהי להם ה**לבנה** לאבן..." (שם, 3). ה-**לבנה** – אותו מוצר "תעשייתי" עגול ולבן שנועד לבניה ושמחציתו נקראת **אריח!** – חולקת אותם שמות עם הגרם שמימי **לבנה/ירח**, שלכבודו הוקמו מגדלי ומזבחות האבן. השם נמרוד מרמז כנראה, בשיכול אותיות, ל-מרדוך!
- 19 **אור-כשדים וחורן**, מקום מגורי משפחת אברהם, שימשו מרכזים חשובים לעבודת אל ה-**ירח**, וכפי שעולה משמות בני משפחת אברהם, שבהם בולטות האותיות הקשורות ל-**ירח** ול-**לבנה**, הם עבדו אל זה.
- 20 שים לב להקבלה הרעיונית שבין יציאת אברהם מתוך עולמו האילולי ליציאת בני ישראל ממצרים.